

Richard Davis, *THE EARLY AND MIDDLE BRONZE AGE SPEARHEADS OF BRITAIN*, *Prähistorische Bronzefunde*, V, 5, Stuttgart 2012, 223 ss., 23 ryciny, 8 tabel, 114 tablic poza tekstem.

Recenzowana praca dotyczy grotów włóczni z obszaru Brytanii i ukazała się w ramach serii wydawniczej *Prähistorische Bronzefunde* (dalej: PBF). W dziale V tej serii, poświęconym grotom strzał i włóczni, dotychczas opublikowano opracowania dotyczące przedmiotów z terenów Grecji¹, Moraw², Polski³, Dolnej Saksonii i Westfalii⁴.

Monografia obejmuje 1044 grotty brązowe lub ich fragmenty. Dodatkowo przedstawiono także 6 kamiennych form odlewniczych oraz 9 egzemplarzy „egzotycznych” i falsyfikatów grotów. Zgodnie z wieloletnią tradycją PBF, trzon opracowania stanowi opisowa część katalogowa oraz ilustracje. R. Davis dość dokładnie wpisał się w tę koncepcję publikacyjną, wprowadzając wszakże kilka niekonwencjonalnych elementów, które zostaną przedstawione poniżej. Część tekstowa obejmuje *Wprowadzenie* (s. 1–29), *Materiał*, czyli omówienie i klasyfikację znalezisk (s. 30–171), *Załącznik 1*, dotyczący metalurgii grotów z trzpieniem i grotów z uszkami, autorstwa P. Northovera (s. 174–183), wraz z tabelami przedstawiającymi charakterystykę chemiczną grotów z wczesnej i środkowej epoki brązu z terenu Brytanii (s. 184–187), oraz *Załącznik 2* – zestawienie współwystępowania poszczególnych grup grotów w zespołach (s. 188–191). Opracowanie zamyka wykaz skrótów używanych w tekście (s. 194–195), spis wybranej literatury (s. 196–209), wykaz muzeów i instytucji, w których przechowywane są omawiane zabytki (s. 210–212), objaśnienie skrótów do map (s. 213–214), a także indeks miejscowości (s. 215–223). Część ilustracyjna składa się ze 114 tablic z rysunkami zabytków i mapami.

We *Wprowadzeniu* omówiono najpierw *Historię badań* (s. 1–4). Następnie przedstawiono *Chronologię* (s. 5–8) względną epoki brązu na Wyspach Brytyjskich w kontekście występowania grotów brązowych. Posłużono się tu tradycyjnym dla Wysp podziałem na fazy „industrialne” (industrial phases)⁵, wspierając go serią dat radiowęglowych zestawionych na ryc. 1. Są to kolejno: faza Arreton (Brytania) i faza Derryniggin (Irlandia), przypadające na wczesną epokę brązu (1700–1550 p.n.e.); fazy Acton Park, Taunton i Penard (Brytania) oraz odpowiadające im fazy Killymaddy oraz Bishopsland w Irlandii ze środkowej epoki brązu (1550–1125 p.n.e.); fazy Wilburton, Blackmoor, Ewart Park oraz Llyn Fawr (Brytania) wraz ze swymi „irlandzkimi” odpowiednikami – fazami Roscommon i Dowris – związane z późną epoką brązu (1125–600 p.n.e.). Autor omawia znaleziska grotów z wczesnej i środkowej epoki brązu, czyli przede wszystkim grotty z trzpieniem oraz grotty z tulejką i uszkami. Wyłączone zostały egzemplarze grotów liściowatych z otworem w tulejce (pegged leaf-shaped), które ze względu na swą chronologię przynależą w większości do późnej epoki brązu. Pojedyncze egzemplarze tego typu związane są jeszcze

¹ R. A. J. Avila, *Bronzene Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen der griechischen Spätbronzezeit*, PBF, V, 1, München 1983.

² J. Ř í h o v s k ý, *Die Lanzen-, Speer- und Pfeilspitzen in Mähren*, PBF, V, 2, München 1996.

³ M. G e d l, *Die Lanzen- und Pfeilspitzen in Polen*, PBF, V, 3, Stuttgart 2009; t e n ż e, *Die Pfeilspitzen in Polen*, PBF, V, 6, Stuttgart 2014.

⁴ F. L a u x, *Die Lanzen- und Pfeilspitzen in Niedersachsen (mit einem Beitrag von J.-H. Bunnefeld zu den Lanzen- und Pfeilspitzen in Westfalen)*, PBF, V, 4, Stuttgart 2012.

⁵ S. N e e d h a m, C. B. R a m s a y, D. C o o m b s, C. C a r t w r i g h t, P. P e t t e t t, *An independent chronology for British Bronze Age metalwork: The results of the Oxford Radiocarbon Accelerator Programme*, *Archaeological Journal*, 154: 1997, s. 55–107; J. W a d d e l l, *The prehistoric archaeology of Ireland*, Bray 1998; J. N. L a n t i n g, J. v a n d e r P l i c h t, *De ¹⁴C-chronologie van de Nederlandse pre- en protohistorie IV: Bronstijd en vroege IJzertijd*, *Palaeohistoria*, 43/44, Groningen 2001–2002, s. 117–262; S. G e r l o f f, *Reinecke's ABC and the chronology of the British Bronze Age*, [w:] *Beyond Stonehenge. Essays on the Bronze Age in honour of Colin Burgess*, C. Burgess, P. Topping, F. Lynch red., Oxford 2007, s. 117–161.

z fazą Penard środkowej epoki brązu. Jednakże – jak zaznacza Autor – nie sposób jest na podstawie samej tylko stylistyki odróżnić groty liściowate z otworem w tulejce ze środkowej epoki brązu od egzemplarzy późniejszych. W celu uniknięcia niejasności ta grupa grotów została całkowicie wykluczona z opracowania. Uwzględnione zostały natomiast groty z uszkami wszystkich serii, pomimo iż niektóre ich typy produkowane były jeszcze w późnej epoce brązu, kiedy to coraz bardziej powszechne stawały się groty liściowate z otworem w tulejce (s. 8).

Dalej Autor zamieszcza uwagi na temat *Źródeł* (s. 9–10), koncentrując się na wprowadzonym w 1997 r. „planie ruchomych starożytności/programie zabytków ruchomych” (Portable Antiquities Scheme – PAS), regulującym głównie poczynania detektorystów. Zaowocowało to znacznym przyrostem bazy źródłowej zabytków metalowych (o około 670 tys.), w tym grotów brązowych. Zdecydowana większość znalezisk grotów pochodzi ze skarbów. Z bazy danych PAS pozyskano dane na temat 7% egzemplarzy grotów prezentowanych przez R. Davisa i są to znaleziska przypadkowe lub odkryte przy użyciu wykrywaczy metali. Kolejne 3% to groty znalezione za pomocą detektora w ramach akcji muzeów i innych instytucji, poza programem PAS. Autor zaznacza, iż wobec tak gwałtownego przyrostu źródeł w ostatnich latach niniejszy katalog zabytków jest z pewnością już mocno nieaktualny, co można na szczęście w prosty sposób zweryfikować sięgając do baz PAS. R. Davis podnosi w tym miejscu bardzo istotną kwestię, iż w ostatnich dekadach, na skutek intensywnych prac irygacyjnych i regulacyjnych w obrębie głównych cieków wodnych, znacznie przyrosła liczba znalezisk ze środowiska wodnego, określanych jako „wotywnie”. Trafnie akcentuje tym samym wpływ stanu badań na duży udział tego typu znalezisk wśród wszystkich egzemplarzy grotów z Wysp Brytyjskich.

Następnie omówiona zostaje budowa grotu wraz z odpowiednią terminologią (s. 10). W tym miejscu Autor opisuje, jakiej zmienności stylistycznej podlega ostrze grotu – jego kształt oraz powierzchnia (blade shape, blade surface), środkowe żeberko (midrib), otwór na drzewce (shaft aperture), uszka (loops), oraz otwory w tulejce (pegholes).

Kolejnym elementem *Wprowadzenia* jest dość obszerna *Historia i rozwój brytyjskich grotów z epoki brązu* (s. 14–22). Na wstępie tego podrozdziału R. Davis informuje czytelnika o zasadach utworzonej przez siebie klasyfikacji grotów. Zbiór zabytków został podzielony na grupy, te z kolei na typy, a egzemplarze o unikalnych cechach oznaczone zostały jako warianty. Tak przygotowana klasyfikacja została dopasowana do schematu chronologicznego metodą synchronizacji współwystępowania przedmiotów metalowych w zespołach (chronologia względna) oraz przy pomocy serii dat radiowęglowych wykonanych dla drzewców. Skrócona wersja powyższych ustaleń przedstawiona została w dość przejrzysty sposób w tabeli 3, co stanowi nowatorski element w ramach serii PBF i ułatwia studiowanie części materiałowej.

Później następuje omówienie rozwoju grotów brązowych (s. 15–22). Klasyfikację otwierają egzemplarze grup 1 (groty z trzpieniem – tanged) oraz 2 (wczesne groty z tulejką – early socketed), które Autor przypisuje fazie Arreton z wczesnej epoki brązu. Okazy dwóch następnych grup można uznać za typologiczne rozwinięcie wczesnych form z tulejką. W obydwu przypadkach tulejka „zachodzi” na ostrze, formując środkowe żeberko. Grupa 3 to egzemplarze z latawcowatym ostrzem i żeberkiem (ribbed kite blade), natomiast grupę 4 stanowią groty z podobnie ukształtowanym ostrzem, ale bez żeberka (plain kite blade). Według R. Davisa są to jednoczesne warianty stylistyczne czerpiące ze wzorców irlandzkich z wczesnej fazy Acton Park. Grupa 5 to groty z szerokim ostrzem (wide blade), grupa 6 – z wyodrębnionymi uszkami (developed side-looped), grupa 7 – specjalna z wyodrębnionymi uszkami (special side-looped), grupa 8 – z uszkami u podstawy ostrza (incorporated basal-looped), grupa 9 – z uszkami „na przedłużeniu” podstawy ostrza (projecting basal-looped), oraz grupa 10 – z „oflankowanymi” uszkami w dolnej części ostrza (protected-looped). Niejako poza klasyfikacją znajdują się egzemplarze zaliczone do grupy 8 lub 9 – z uszkami u podstawy ostrza (basal-looped), oraz późnobrażowe groty z uszkami u podstawy ostrza (late Bronze Age basal-looped).

Część tekstową monografii zamyka załącznik autorstwa J.P. Northovera dotyczący metalurgii grotów z trzpieniem i uszkami. Prezentuje on wyniki 115 analiz chemicznych wykonanych dla 112 zabytków. Rezultaty te pochodzą z trzech różnych źródeł i w większości zostały już opublikowane. Chodzi o badania wykonane spektroskopem optycznym (OES)⁶, metodą atomowej spektrometrii absorpcyjnej (AAS)⁷ oraz metodą elektronowej mikroanalizy rentgenowskiej (EPMA) – publikowane po raz pierwszy przez J.P. Northovera w recenzowanym tomie. Metody badań należą do standardowych i dość powszechnie wykorzystywanych do charakterystyki chemicznej przedmiotów z miedzi i jej stopów, wyniki są jednak zaprezentowane są w sposób bardzo rzetelny. Zaletą tej części pracy jest dość szczegółowe omówienie metodyki badań, w tym limitów detekcji i sposobu, w jaki były one „skracane” w trakcie przygotowywania bazy danych do analiz statystycznych. Na podstawie tych ostatnich wykonano, zaprezentowano i omówiono zestaw interesujących diagramów dla zawartości poszczególnych pierwiastków wyrażonych w procentach wagowych: ołowiu ogółem we wszystkich próbkach z grotów (ryc. 16), ołowiu do cyny z podziałem na wyróżnione przez R. Davisa grupy typologiczne (ryc. 17), ołowiu do cyny dla grotów z uszkami grupy 6 (ryc. 18), ołowiu do cyny dla grotów z uszkami u podstawy ostrza grup 8 i 9 (ryc. 19), niklu do arsenu dla wszystkich grotów z podziałem na grupy (ryc. 20), niklu do arsenu dla grotów z trzpieniem (ryc. 21), niklu do arsenu dla grotów z uszkami grupy 6 (ryc. 22) oraz niklu do arsenu dla grotów z uszkami u podstawy ostrza grup 8 i 9 (ryc. 23). Brakuje tylko uzasadnienia doboru takich właśnie pierwiastków na diagramach. Należy się jedynie domyślać, że spośród wszystkich analizowanych te właśnie prezentowały największą zmienność. Dodatkowo przedstawiono interpretację wyników analiz izotopów ołowiu⁸. Dostarczają one dość ogólnych przesłanek na temat specjalizacji w produkcji poszczególnych grup grotów, np. używania stopów o wyższej zawartości cyny, czyli bardziej zaawansowanego technologicznie materiału, do wytwarzania niektórych typów grotów z uszkami. Uwagi te nie zostały jednak skonfrontowane z innymi wynikami badań przedmiotów metalowych, chociażby autorstwa samego J.P. Northovera⁹, który bez wątpienia jest w tej dziedzinie specjalistą. Pomimo to, omawiany załącznik stanowi bardzo cenne uzupełnienie charakterystyki typologicznej prezentowanego w tomie materiału.

Monografię zamyka część ilustracyjna. Niestety, opublikowano jedynie ryciny omawianych przedmiotów, nie zamieszczono zespołów, w których je odkryto.

Krytycznie należy się odnieść do niektórych kwestii terminologicznych. Już we *Wprowadzeniu* Autor słusznie zauważa, że w terminologii używanej w literaturze w odniesieniu do grotów brak jest konsekwencji (s. 10). Niestety, zaproponowane przez Niego nazewnictwo typów grotów nie tylko nie prowadzi do ujednoczenia całego systemu, lecz nawet pogłębia jego niespójność. Przykładowo, groty o ostrzu w kształcie płomienia nazywane są przez R. Davisa grotami typu ogival (ostrołukowate), natomiast groty z ostrzem w kształcie laurowego liścia zaliczone

⁶ M. A. Brown, A. E. Blin-Stoyle, *A sample analysis of British Middle and Late Bronze Age metalwork, using optical spectrometry*, „Proceedings of the Prehistoric Society”, 25: 1959, s. 188–208; I. M. Allen, D. Britton, H. H. Coghlan, *Metallurgical reports on British and Irish Bronze Age implements and weapons in the Pitt Rivers Museum*, Pitt Rivers Museum Occasional Papers on Technology, 10, Oxford 1970.

⁷ S. Needham, E. A. J. Lawson, H. S. Green, I. Kinnes, *British Bronze Age metalwork*, London 1985; B. Rohl, S. Needham, *The circulation of metal in the British Bronze Age: The application of lead isotope analysis*, British Museum Occasional Paper, 102, London 1998.

⁸ B. Rohl, S. Needham, *op. cit.*

⁹ Np. J. P. Northover, *Properties and use of arsenic-copper alloys*, Der Anschnitt, 7, Bochum 1989, s. 111–118; T. Rehren, J. P. Northover, *Selenium and tellurium in ancient copper ingots*, [w:] *Archaeometry '90. 27th International Symposium on Archaeometry, Heidelberg, 02–06 April 1990*, E. Pernicka, G. A. Wagner red., Basil 1990, s. 221–228.

zostały do typu flame (płomień). W ten sposób terminologia używana w odniesieniu do grotów na kontynencie europejskim różni się od tej stosowanej na Wyspach. Generalnie typologia R. Davisa jest inwencją własną Autora, momentami zbyt spontaniczną, dodatkowo jej opisowa formuła jest sama w sobie bardzo hermetyczna. Mało jest tu jakże charakterystycznych dla typologii PBF nawiązań do dotychczasowych podziałów poszczególnych grup zabytków. Autor ogranicza się jedynie do odniesień do klasyfikacji grotów według W. Greenwella i W.P. Brewisa¹⁰, zamieszczonych również w tabeli 3.

Praca przedstawia klasyfikację dzielącą przedmioty brązowe na grupy i typy. Jednakże zakresy jednostek taksonomicznych są niejednorodne. Przynależność do poszczególnych grup określana jest na podstawie kryteriów o różnym charakterze, takich jak obecność trzpienia (tanged), chronologia (early socketed), kształt ostrza (kite blade, rapier blade), umiejscowienie uszek na tulejce (developed side-looped), itd. Ponadto, występują kontrowersje w zakresie definicji samych typów. Zostały one ustanowione na podstawie kryteriów morfologicznych, które mogą ulegać znacznej zmienności – obecność żeberka, żłobków, przekrój poprzeczny środkowego żeberka, kształt ostrza, umiejscowienie uszek na tulejce, itd. Tu jednak należy zaznaczyć, że Autor starał się przynajmniej w jakimś stopniu nawiązać do istniejących już podziałów typologicznych grotów brązowych¹¹.

Pomimo iż R. Davis sam wskazuje na fakt, że kształt ostrza jest najważniejszą z cech stylistyczno-funkcjonalnych grotu, bezpośrednio wpływa bowiem na jego efektywność jako broni (s. 66), w wielu przypadkach kryterium podziału stanowi rodzaj ornamentu lub umiejscowienie uszek na tulejce. Prowadzi to do przydzielania grotów o tym samym kształcie ostrza do różnych grup (np. grupy 3 i 4) lub też do łączenia grotów o różnych kształtach ostrza w jedną grupę (grupy 6, 8 i 9). W odniesieniu do tej kategoryzacji Autor przyznaje, iż istnieje znaczna rozbieżność stylistyczna w obrębie grotów grupy 6, lecz – jak twierdzi – może wynikać ona z faktu, że są one wytworem dużej liczby rzemieślników pracujących w różnych regionach w długim przedziale czasu, którzy nie widzieli potrzeby powielania jednego „idealnego” wzorca (s. 66). Trudno taki argument przyjąć bez zastrzeżeń, gdyż – jak R. Davis zaznacza na tej samej stronie – kształt ostrza przesądza o efektywności grotu w walce.

Kolejnym przykładem braku spójności systemu typologicznego zaproponowanego przez R. Davisa jest to, że nie każda z grup dzieli się na typy. W grupie 5 występują za to 4 warianty (s. 60). Ponadto kryteria definiujące grupy powtarzają się przy wyodrębnianiu typów, np. przekrój poprzeczny środkowego żeberka. Według O. Höckmanna¹² przekrój ten nie powinien być cechą definiującą typ grotu, bowiem jest on charakterystyczny raczej dla poszczególnych regionów i odcinków czasu niż dla typu broni.

Wyliczenia matematyczne określające proporcje elementów morfologicznych grotów (s. 10–14) w ramach poszczególnych typów podawane są w sposób niekonsekwentny. Ujęcie statystyczne zdecydowanie uprościłoby porównania pomiędzy poszczególnymi egzemplarzami, stosunek największej szerokości i długości ostrza oraz długości ostrza i tulejki mogłyby stanowić rodzaj parametrów. Autor wspomina o tych wymiarach niestety tylko dla wybranych zabytków.

¹⁰ W. Greenwell, W.P. Brewis, *The origin, evolution and classification of the bronze spear-head in Great Britain and Ireland*, *Archaeologia*, 61, London 1909, s. 414–416.

¹¹ B. Hänsel, *Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit in Karpatenbecken*, Bonn 1968; A. Mozsolics, *Bronze- und Goldfunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Forró und Ópályi*, Budapest 1973; J. Říhovský, *op. cit.*; C. Clausen, *Untersuchungen zu den urnenfelderzeitlichen Gräbern mit Waffenbeigaben vom Alpenkamm bis zur Südzone des Nordischen Kreises. Eine Analyse ihrer Grabinventare und Grabformen*, BAR, Intern. Series, 1375, Oxford 2005.

¹² O. Höckmann, *Lanze und Speer im Spätminoischen und Mykenischen Griechenland*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz”, 27: 1980, s. 76.

Zasadnicza kwestia początków grotów z tulejką na terenie Anglii jest omówiona dość pobieżnie (s. 15, 37, 45), a Autor odwołuje się głównie do teorii W. Greenwela i W.P. Brewisa o ich lokalnej genezie. Uzupełniająco przywołane zostały uwagi S. Needhama¹³ na temat wczesnych grotów w Irlandii. W rezultacie R. Davis zakłada, iż mamy do czynienia z dwoma synchronicznie rozwijającymi się i radykalnie odmiennymi sposobami produkcji brązowych grotów na Wyspach Brytyjskich, są to: „irlandzkie” groty z tulejką oraz „angielskie” groty z trzpieniem. Niestety, proporcje występowania grotów z tulejką w stosunku do grotów z trzpieniem podane są według stanu badań do 1997 r. (s. 29), bez uwzględnienia egzemplarzy odkrytych później (praca została opublikowana w 2012 r.).

W. Greenwel i W.P. Brewis stosują praktycznie tę samą metodę określania momentu pojawienia się grotów z tulejką co O. Höckmann¹⁴ dla Iranu i Egiptu w okresie 2300–2000 p.n.e. Głównym założeniem jest tu występowanie znalezisk form pośrednich pomiędzy grotami z trzpieniem i z tulejką, takich jak trzy zabytki z Arreton Down (tabl. 5:46–48), pozwalające prześledzić stopniowy rozwój pomiędzy obydwojema rodzajami grotów. Najwyraźniej rozwój form grotów w różnych regionach, a nawet w odmiennych okresach, przebiegał podobnie, jednakże R. Davis zdaje się nie zauważać tych związków. Podobnie rzecz się ma z rozwojem tzw. Schaftschuhspitzen z obszarów wschodniopółnocnomorskich oraz z Bałkanów we wczesnej i środkowej epoce brązu. Groty te charakteryzowały się pustym środkowym żeberkiem, służącym do solidniejszego zamocowania na drzewcu. Jedno ze znalezisk z terenu Ukrainy¹⁵ wskazuje na następny stopień rozwoju brązowych grotów, gdzie tulejka zastępuje już trzpień. W ten sposób dysponujemy świadectwem rozwoju różnych grup grotów z trzpieniem i wykształcenia się form z tulejką, jako funkcjonalnie lepszych, pozwalających na pewniejsze zamocowanie grotu na drzewcu.

Należy też zaznaczyć, że faza Arreton na terenie Anglii i jej „irlandzki” odpowiednik – faza Derryniggin – trwały około 150 lat. Autor twierdzi, że wciąż jest niejasne, czy produkcja grotów z trzpieniem i grotów z tulejką mogła zacząć się wcześniej (s. 29) i rozważyć jedynie kilka przypadków, w których te dwa typy grotów znaleziono razem (s. 37, 38, 44). R. Davis nie wspomina o egzemplarzach, które mogły stanowić formy pośrednie z terenu Irlandii na drodze do opracowania tulejki. Jego stwierdzenia, że w Irlandii przewaga grotów z uszkiem wśród wczesnych okazów z tulejką sugeruje, iż taka właśnie była pierwotna ich stylistyka w tym regionie, oraz że groty z trzpieniem nie cieszyły się popularnością (s. 38), nie można udowodnić, szczególnie zważywszy na znalezisko formy odlewniczej z Omagh (wzmiankowanej w tym tomie, s. 166), potwierdzającej produkcję grotów z trzpieniem na terenie Irlandii. Skartowanie znalezisk (tabl. 96–97) ukazuje, iż wczesne typy grotów z tulejką występują znacznie liczniej we wschodniej i południowo-wschodniej Anglii, co wskazywałoby raczej na ich kontynentalno-europejską niż „irlandzką” genezę, jak przypuszcza R. Davis.

Można wskazać na pewne niedociągnięcia w analizie typologicznej przedmiotów prezentowanej przez Autora, które akurat wynikają z jego podejścia do kwestii pojawienia się grotów brązowych na Wyspach Brytyjskich. R. Davis rozważa je jako zamkniętą grupę znalezisk i podkreśla pewne związki z Irlandią, jedynie sporadycznie wspominając zabytki z kontynentu europejskiego. Wyraża opinię, iż kontynentalne groty włóczni nie mogły stanowić wzorców dla żadnego z typów grotów brytyjskich z wczesnej i środkowej epoki brązu, poza typem 8C grupy 8, oraz grotów liściowatych z otworem w tulejce (pegged leaf-shaped) pojawiających się w fazie Penard (s. 132).

¹³ S. Needham, *A pair of Early Bronze Age spearheads from Lightwater, Surrey*, [w:] *Bronze Age hoards, some finds old and new*, C.B. Burgess, D. Coombs red., BAR, British Series, 67, Oxford 1979, s. 1–40.

¹⁴ *Op. cit.*, s. 21.

¹⁵ V. Kločko, *Zur bronzzeitlichen Bewaffnung in der Ukraine. Die Metallwaffen des 17.–10. Jhs.v.Chr.*, „Eurasia Antiqua”, 1: 1995, s. 85, ryc. 1:3.

Trudno się zgodzić z takim stanowiskiem. Jeżeli bowiem spojrzymy na grotty w szerszym kontekście, jasnym się staje, iż znaczna część form ostrzy grotów występujących na Wyspach Brytyjskich (kite shape, rapier shape, ogival, flame, leaf) rozwijała się na kontynencie europejskim, niektóre nawet w okresie wcześniejszym. Wskazuje to co najmniej na podobny poziom rozwoju tego typu uzbrojenia w obu tych regionach. Rozwój grup 2, 3 i 4 według R. Davisa jest analogiczny do rozwoju niektórych typów grotów w regionie wschodnioadriatyckim. Istnieje szereg podobieństw pomiędzy grotami brytyjskimi a tymi ze stanowisk takich, jak Antheia, Ialiso, Palaia Epidavros¹⁶ czy Wietenberg¹⁷. Nawet jeśli rozwój tego typu grotów na terenie Wielkiej Brytanii przebiegał niezależnie, powinno się przynajmniej rozważyć kwestię podobieństw stylistycznych w kontekście zmian w uzbrojeniu powodujących wprowadzanie identycznych kształtów grotów. Można zauważyć także inne podobieństwa w rozwoju tego typu broni na terenie Anglii i Europy, jak w przypadku włóczni rapierowatych (rapier-shaped) – grupa 7, typ 7E. Można dla nich znaleźć liczne analogie na obszarze środkowej Europy i Bałkanów, takie jak znaleziska z Konitsa¹⁸ czy Abaújszántó¹⁹. Ich niewielka liczba odkryta na terenie Wielkiej Brytanii może świadczyć o słabym rozpowszechnieniu tego typu broni. W tym kontekście godne uwagi są egzemplarze grupy 8 jako stylistycznej kombinacji elementów kontynentalnych i irlandzkich (s. 134). Grotty grup 9 i 10 znane są z kolei jedynie z terenu Anglii.

R. Davis podejmuje próbę prześledzenia rozwoju grotów aż do późnej epoki brązu, według lokalnej chronologii. Akcentuje regionalną (brytyjską) specyfikę polegającą na przewodze grotów z uszkami w górnej części tulejki, które mogły służyć np. do zamocowania ozdób z materiałów organicznych. Przedstawia także interesujące informacje na temat związków pomiędzy genezą grotów a rozwojem sztyletów typu Wessex. Ogromne znaczenie ma wykorzystanie zachowanych drzewców grotów do wykonania serii dat radiowęglowych. Opracowanie zawiera także i inne elementy, które nieczęsto pojawiają się w publikacjach z serii PBF: interpretację z zakresu archeologii eksperymentalnej odnośnie funkcji grotów, dotyczącą tego, jak mogły one być używane w walce i jakie są ich właściwości bojowe w porównaniu z innymi rodzajami broni. W recenzowanym tomie zaprezentowane są formy odlewnicze używane do produkcji grotów, a także – co bardzo ważne – wyniki analiz chemicznych stopów miedzi. Niestety, te ostatnie badania nie zostały uzupełnione o inne analizy izotopowe poza izotopami ołowiu (np. izotopy miedzi), które mogłyby dostarczyć przesłanek odnośnie proveniencji surowca miedzianego wykorzystywanego do produkcji grotów. Brak jest też uwag na temat gatunków drzew użytych do produkcji drzewców, które uzupełniałyby opracowanie B. Urbona²⁰ na ten temat. Tym niemniej z uwagi na uwzględnienie wymienionych wyżej aspektów praca R. Davisa zdecydowanie wykracza poza ramy ustalone dla serii PBF i można ją zaliczyć w poczet opracowań interdyscyplinarnych.

Konkludując, wraz z opublikowaniem książki R. Davisa, seria PBF została wzbogacona o bardzo użyteczną monografię, prezentującą znaczną ilość materiału zabytkowego. Przyczynia się ona do poszerzenia „paneuropejskiej” perspektywy w zakresie produkcji metalurgicznej. Jest ona tym cenniejsza, że pozwala prześledzić podobieństwa pewnych cech uzbrojenia (w tym przypadku grotów) na terenie Wysp Brytyjskich i Europy kontynentalnej, potwierdzając tym samym, iż kanał La Manche nie stanowił w epoce brązu bariery.

Urszula Bugaj

¹⁶ R. A. J. Avila, *op. cit.*, tabl. 13:82A; 14:87, 89.

¹⁷ T. Kovacs, *Die Bronzefund von Mende*, „Folia Archaeologica”, 26: 1975, s. 27, ryc. 4:3.

¹⁸ R. A. J. Avila, *op. cit.*, tabl. 19:149.

¹⁹ A. Mozsolics, *op. cit.*, tabl. 51:4.

²⁰ B. Urban, *Spanschäftung für Lanzen und Pfeile*, Fundberichte aus Baden-Württemberg, 16, Stuttgart 1991, s. 127–131.